

Vereniging, verscheidenheid en verzadiging bij de oosterburen

De Academische Boekengids 30, december 2001, pp. 3-6.

Sinds het midden van de jaren negentig is de Duitse hereniging veranderd van een dramatische historische gebeurtenis in een vanzelfsprekend onderdeel van het dagelijks leven. En ondanks de aanloopproblemen is de hereniging een relatief succes geworden. Hoewel ook daarbij enkele kanttekeningen te plaatsen zijn.

Het is nu alweer twaalf jaar geleden dat het ijzeren gordijn plotseling werd geopend en elf jaar geleden dat de DDR zichzelf opsplijste in de deelstaten die al in de jaren vijftig hadden bestaan. Die traden vervolgens toe tot de Bondsrepubliek Duitsland. In Duitsland veroorzaakte de hereniging een sterke sociaal-economische dynamiek, vooral in de jaren 1990-1994. Voor de hereniging volgde de Bondsrepubliek het nieuwe Nederlandse poldermodel of liep er op vooruit, met zijn loonmatiging, beperking van de overheidsuitgaven, flexibilisering van de arbeidsmarkt, lage inflatie en afnemende werkloosheid. Na de afbraak van de muur sloeg de stemming in Duitsland volledig om: er werd een exuberant keynesiaans beleid ingezet, waardoor de staatsschuld binnen een paar jaar steeg naar het Nederlandse niveau, met als gevolg dat een kwart van de federale begroting op ging aan rente en aflossing. De Duitsers vierden feest in die jaren. De economie groeide snel en het optimisme kende geen grenzen. Men geloofde in de maakbaarheid van een nieuw en beter Duitsland. Kohl beloofde 'bloeiende landschappen' in de voormalige DDR en betaalde Gorbatsjov ruimhartig voor zijn instemming met de hereniging. Het wantrouwen van Mitterand en Thatcher werd afgekocht met meer geld voor Europa. Ondertussen droeg de Bondsrepubliek financieel ook nog flink bij aan de Golfoorlog. De renovatie van de DDR zou honderden miljarden gaan kosten, en dat bleek steeds meer te worden. In tegenstelling tot het neo-liberale bezuinigingsbeleid van voorheen, lieten de Duitsers het geld nu ongeremd rollen. Duitsland was een paar jaar dronken van enthousiasme over de hereniging. In 1994 was het feest voorbij en kwam de kater.

De reformisten die binnen de DDR het veranderingsproces op gang hadden gebracht en die gehoopt hadden op een socialisme met een menselijk gezicht, waarvan men ook in 1968 in Tjechoslowakije had gedroomd, kregen als eersten last van de kater. De burgers van de voormalige DDR wilden harde D-marken verdienen, maar de Bondsrepubliek voelde er niets voor die harde D-marken te steken in een socialistisch experiment van een relatief zelfstandig bewind in de oostelijke deelstaten. Het leek veiliger en verstandiger om de hele Oost-Duitse economie over te nemen en ingrijpend te saneren.

Hoge kosten

De West-Duitsers merkten al snel dat de hereniging veel meer ging kosten dan was voorzien. Belastingen en sociale lasten stegen fors. Jaar in jaar uit werden er honderden miljarden marken van West naar Oost overgemaakt. De West-Duitsers realiseerden zich echter dat dit de onvermijdelijke consequentie was van de hereniging en beseffen ook nu ten volle dat Oost-Duitsland nog zeker tien jaar vergelijkbare bedragen nodig zal hebben. Van de begrotingen van de Oost-Duitse deelstaten wordt ongeveer 40% door West-Duitsland gefinancierd.

De bevolking van de voormalige DDR dacht dat zij binnen een paar jaar de sociale stabiliteit van het communistische systeem zou kunnen combineren met westerse welvaart. De lonen stegen inderdaad sterk en de autodichtheid had binnen drie jaar het westerse niveau bereikt. De landschappen leken te bloeien, zoals Kohl had beloofd. Huizen werden gerenoveerd, en het wegennet en de spoorwegen kregen een grondige opknappebeurt. Terwijl de infrastructuur vrijwel volledig werd vernieuwd, steeg het consumptieniveau van de bevolking navenant. De werkgelegenheid nam echter sterk af en het leven verloor de berekenbaarheid en de kalme rust van vroeger. Het meest frustrerend voor veel Osis was wellicht dat ze veel welvarender werden, zonder dat ze er iets voor hoefden te doen. Ze ontvingen voor hun begrippen ongekend hoge uitkeringen terwijl ze thuis zaten en zich overbodig voelden. Overbodig, en pijnlijk afhankelijk van de daadkrachtige en arrogante Wessis.

Tussen 1989 en 1994 werden de maatschappelijke kaarten in Oost-Duitsland volledig opnieuw geschud. De eigendomsverhoudingen, het onderwijssysteem en de werkgelegenheidsstructuur, het veranderde allemaal fundamenteel. Wie de juiste keuzes maakte, bij een geheel nieuw bedrijf ging werken en niet ouder was dan vijftig, die ging het meestal bepaald niet slecht. Wie ouder was dan vijftig en werkte bij een van de totaal verouderde reuzenbedrijven uit de communistische tijd was linea recta op weg naar een uitkering. Ook de overheid was een aantrekkelijke werkgever die lang niet zoveel mensen ontsloeg als de geprivatiseerde bedrijven, met uitzondering van het leger en de veiligheidsdiensten, waarvan de laatste helemaal werden ontbonden. Deze ingrijpende maatschappelijke veranderingen zijn goed onderzocht. De *Kommission für die Erforschung des sozialen und politischen Wandels in Ostdeutschland* (KSPW) liet een groot aantal studies verrichten¹. Daarom zijn we zeer goed geïnformeerd over het snelle veranderingsproces in Oost-Duitsland. Over wat goed is gegaan en wat verkeerd, bestaat grote eensgezindheid.

Gespannen verhoudingen

Sinds het midden van de jaren negentig is de Duitse hereniging veranderd van een dramatische historische gebeurtenis in een vanzelfsprekend onderdeel van het dagelijks leven. Aanvankelijk werd de voormalige DDR enigszins gekoloniseerd door de superieure Bondsrepubliek. Dat leidde tot soms aanzienlijke spanningen. Die kolonisering hadden de Osis echter vooral aan zichzelf te wijten. Ze wilden geen moment wachten op de D-marken waarmee ze een *Westauto* konden kopen en leverden zich zo uit aan de goede gaven en de voorwaarden van de West-Duitsers. Als het trouwens kolonisering was, zoals iemand als Hochhuth beweert, dan was het wel een bijzonder dure kolonisering. Hochhuth heeft overigens nauwelijks recht van spreken, aangezien hij zelf als 'kolonisator' op niet al te frisse wijze het *Berliner Ensemble* van Brecht in handen wist te krijgen. Het valt niet te ontkennen dat tal van mensen er individueel flink op vooruit zijn gegaan. Sommige ambtenaren en politici hebben in het voormalige Oost-Duitsland de carrière gemaakt die ze in West-Duitsland hadden gemist. Ondernemers kochten bedrijven voor een symbolische mark en streken vervolgens reusachtige subsidies op. Het ging in die eerste jaren echter niet gemakkelijk, er moest hard gewerkt worden en de risico's waren soms aanzienlijk. Afgezien van de vraag of sommigen teveel en anderen misschien te weinig hebben geprofiteerd van de nieuwe kansen, was het bovenal nuttig en constructief werk. Het drama van de eerste jaren is geweken en de cabaretiers kunnen niet langer makkelijk scoren met grappen over de kortsluiting tussen de Osis en de Wesis.

Van 1990 tot 1996 groeide Oost-Duitsland sneller dan West-Duitsland, maar die snelle groei was tijdelijk en werd veroorzaakt door de enorme overheidsinvesteringen en loonsubsidies die de voormalige DDR ontving. Na 1996 bleef de groei in Oost-Duitsland achter en de werkloosheid was met 20% bijna tweemaal zo groot als in West-Duitsland. Door de overgang naar de D-mark verloren de Oost-Duitse ondernemingen hun afzetgebied in Oost-Europa. De industriële sector veranderde volledig van karakter. Een economie met een paar hele grote bedrijven met een verzekerde afzet veranderde in een economie met veel relatief kleine bedrijven die in een zeer competitieve markt, namelijk de wereldmarkt, moeten zien te overleven.

Dat Oost-Duitsland in enkele jaren zijn economische systeem radicaal wist te veranderen zonder werkelijk rampzalige maatschappelijke neveneffecten, was een bijzondere prestatie. Wel dreigde Oost-Duitsland aanvankelijk tussen wal en schip te vallen. Het was minder competitief dan de westerse economieën met hun hoogwaardige, moderne bedrijven, maar kon, vanwege de D-mark, ook weer niet zo goedkoop produceren als landen als Polen en Tsjechië. De laatste jaren is er hoop dat dit probleem gereduceerd kan worden. Zo kozen Porsche en BMW voor de bouw van nieuwe bedrijven in Saksen, omwille van goede infrastructuur en arbeidskrachten. Kennelijk beginnen de enorme investeringen hun vruchten af te werpen. Het lijkt al met al waarschijnlijk dat het oostelijke deel van Duitsland binnen enkele jaren een groot aantal producten kan leveren die van even hoge kwaliteit zijn als de producten uit West-Duitsland.

Relatief succes

Ondanks de aanlooppromen is de hereniging een relatief succes geworden. Ikzelf was er veel banger voor. Zelfs die Osis die te maken hebben gehad met pijnlijke aanpassingsproblemen, en dat was zo'n dertig procent van de totale bevolking, zullen zich nu realiseren, bijvoorbeeld als zij op vakantie gaan met hun dure D-marken, dat de hereniging een voordelige zaak is. Ook degenen die nu een westers pensioen genieten, zullen bijzonder tevreden zijn. Zelfs in de leiding van de PDS, de partij van de voormalige communisten, is er geen mens meer die terug zou willen, gesteld dat dat mogelijk zou zijn. Ondanks het onbetwifelbare succes van de hereniging zijn er nog steeds aanzienlijke sociaal-culturele verschillen tussen de West- en de Oost-Duitsers. Die geven steeds weer aanleiding tot moeizame discussies over de *innere Vereinigung* en de *Vereinigung der Herzen*. Wederzijds wordt het cliché in die discussie niet geschuwd: de Wesis zijn oppervlakkig, drammerig, zelfingenomen en materialistisch, terwijl de Osis al in de communistische kindercreche lui, conformistisch en weinig assertief zijn geworden. Over die culturele tegenstellingen kan men zich nog jaren druk maken, tot ooit het moment komt dat de discussianten zich verbaasd zullen realiseren dat die verschillen niet meer problematisch zijn. Zo is het ook gegaan met de vroeger veelbesproken tegenstelling tussen het achterlijke, katholieke Beieren en het kille, moderne en meedogenloze protestante noorden.

Op dit moment zijn de verschillen nog reëel en ze doen zich voor in vrijwel alle levenssferen. Over een gemeenschappelijke nationale identiteit, heerst nog verschil van mening. De Wesis gaan er zelfverzekerd van uit dat er aan hun nationale identiteit niets essentieels hoeft te worden veranderd, terwijl de Osis worstelen met onzekerheid en zelftwijfel. Die twijfel maakt de Osis defensief en leidt tot veel kritische grappen over de Wesis. Zo antwoordde Renate Hildebrand, voormalig boegbeeld van de deelstaat-regering in Brandenburg, op de vraag waarom de middelbare school in West-Duitsland een jaar langer duurde: 'Dat komt gewoon omdat de Wesis een jaar extra krijgen voor toneelles'. De hilariteit in de zaal kende geen grenzen. In de ogen van de Osis hebben de Wesis de neiging het leven meer dan noodzakelijk te dramatiseren, het zijn ijdele toneelspelers. Zelfs de Osis die nog steeds boos zijn over wat hen overkomen is, willen echter wel toegeven dat de komst van westerse verhoudingen en standaarden onontkoombaar is. In de *S-Bahn* in Oost-Berlijn luisterde ik mee naar een oudere Ossi die luidkeels tegen zijn familie zat te klagen dat alles mis liep in de politiek, in de gemeente en in het bedrijf. Net toen ik verwachtte dat hij alle Wesis de oorlog zou verklaren, kwam hij te spreken over een bouwproject. Haast dromerig vertelde hij: '...de bouwvakkers waren Wesis. Ze vloekten niet, ze scholden niet, ze zopen niet. Ze werkten nauwkeurig, betrouwbaar en gedisciplineerd, en daar gaat het om.' Los van het debat over de culturele verschillen kunnen de Wesis en de Osis het wel degelijk eens

worden over bepaalde aspiraties. Dat is ook zichtbaar in veel gemeenteraden, waar christen-democraten en leden van de PDS goed samenwerken. Cynici zeggen dat dit niet ver verwijderd is van het *Nationale Front* van weleer.

In de hele ontwikkeling van Oost-Duitsland heeft de overheid een essentiële rol gespeeld en dat was door de neoliberale economen in het geheel niet voorzien. Van een terugtrekkende overheid en een triomf van de markt was in Oost-Duitsland in deze jaren geen sprake. Ondanks alle verhalen over het wilde kapitalisme in het 'wilde oosten' heeft de Duitse overheid in de voormalige DDR fenomenaal geïnvesteerd in openbare voorzieningen. Aan dat beleid hebben zowel de regeringspartijen als de oppositie zich geëngageerd.

Het rechtsextremisme in de oostelijke deelstaten mogen we niet buiten beschouwing laten. In een land waar gezien het verleden het rechtsextremisme meer taboe was dan elders, lag het ook meer voor de hand om onlustgevoelens in rechts-extremistische vormen te gieten. De extremistische organisaties, die meestal uit het westen kwamen, zagen in het door onzekerheid en minderwaardigheidsgevoelens geteisterde oosten, hun kans schoon. Daar kwam nog bij dat het oosten geen enkele democratische traditie had en dat rechts-extremistische ideeën ook al leefden in het leger van de DDR. Tot een invloedrijke politieke beweging zal het rechtsextremisme niet uitgroeien, daarvoor ontbreekt, zeker nu het oosten evident op een herkenbare weg is, voldoende voedingsbodem.

Dat de schok van de hereniging nog steeds natrilt, is goed zichtbaar in het geboortecijfer in het oosten. Dat was al laag toen de DDR nog bestond, maar is sinds 1990 nog verder gedaald. De grootste verliezer van de hereniging is merkwaardig genoeg de nieuwe nationale hoofdstad, Berlijn. Nederlanders, die voortdurend in de krant lezen dat Berlijn één grote bouwput is, realiseren zich dat totaal niet. In verhouding tot oppervlakte en inwonertal wordt er in steden als Dresden, Halle, Leipzig en Erfurt meer gebouwd. Het regionaal product van de deelstaat Berlijn (Oost en West bijeengevoegd, maar in het Westen niet minder dan in het Oosten) is zelfs een aantal jaren gedaald. De problemen van Berlijn worden veroorzaakt door het wegvallen van de subsidies die West-Berlijn ontving, de daardoor veroorzaakte verhuizing van bedrijven naar andere streken, door de snelle reductie van het opgeblazen overheidsapparaat dat in Oost-Berlijn huisde en door de suburbanisering die mogelijk is geworden door het verdwijnen van de muur. Berlijn heeft er weliswaar een paar ministeries en het parlement bijgekregen, maar dat is gedeeltelijk gecompenseerd door de verhuizing van andere federale diensten naar elders. De andere deelstaten zullen de expansie van Berlijn uit jaloezie beperken en dat geldt a fortiori voor de oostelijke deelstaten die decennia hebben moeten toezien hoe Oost-Berlijn werd bevoorreed. In Duitsland bestaan bovendien geen sterke centraliserende tendensen. De vroegere glorie van Berlijn werd eerder veroorzaakt doordat het de hoofdstad van Pruisen was, dat ongeveer de helft van Duitsland omvatte, dan doordat het de hoofdstad van Duitsland was. In een federaal geconstrueerd land als Duitsland zijn de groeimogelijkheden van de hoofdstad beperkt. Dat het slaperige en bescheiden Bonn zolang de hoofdstad van de Bondsrepubliek was, zou de Berlijners te denken moeten geven.

Europa hoeft niet bang te zijn voor nieuwe Duitse ambities. De angsten van Mitterand en Thatcher waren volstrekt ongefundeerd. Duitsland heeft genoeg aan zijn eigen problemen en is bovendien het enige Europese land dat tien buurlanden heeft. Met al die tien bureaus moeten goede relaties worden onderhouden, terwijl zeven van die tien bureaus nog steeds heel slechte herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog hebben. Duitsland heeft zoveel verleden en zoveel problemen in het huidige tijdsgewricht dat het eerder neigt tot introversie dan extroversie. Er is echter veel te zien en veel te verkennen en gelukkig zijn de verbindingen van Nederland met Duitsland uitstekend.

Noot

1 Zie zes bundels *Berichte der Kommission für die Erforschung des sozialen und politischen Wandels in Ostdeutschland*, Opladen: Leske und Budrich 1996, alsmede daarin aangehaalde verdere verslagen, meestal ook verschenen bij dezelfde uitgeverij.

Arndt Sorge is hoogleraar Organisatiekunde aan de Faculteit Bedrijfskunde van de Rijksuniversiteit Groningen.